

ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN OSMANLI'DAKİ SANCAKTARI: CHURCH MISSIONARY SOCIETY: HEDEFLERİ, MİSYONERLİK TANIMI VE MOTİVASYON UNSURLARI- III

Arzu M. NURDOĞAN

Öz

On sekizinci yüzyıl sonunda gerçekleşen Sanayi Devrimi, İngiltere'nin teknolojik, askeri ve siyasi üstünlüğüyle neticelenen büyük ölçekli bir dönüşümün habercisi olmakla kalmamış, aynı zamanda Protestan misyoner teşkilatları açısından da altın bir çağın yaşanması için gerekli altyapıyı hazırlamıştır. London Missionary Society (1795), British and Foreign Bible Society (1804), London Jews' Society (1809) gibi cemiyetlerin yanısıra Church Missionary Society (1799) hem Anglo-Sakson hem Amerikalı türdeşlerini geride bırakan bütçesinin kazandığı güçle, Afrika'dan Okyanusya'ya kadar yayılan farklı coğrafyalarda Hristiyanlaştırma hedefini gerçekleştirmek üzere özel olarak yetiştirilip desteklenmiş misyonerlerini görevlendirmiştir. XIX. yüzyıl boyunca her ne kadar ülkesine, toplumuna ve zamanına göre değişen yöntem ve yoğunluk boyutuyla hedeflerine ulaşmaya çalışmışlarsa da, misyon stratejilerinin temelinde "Batı'nın imkânlarından istifade etmek" ve "Batılı medeniyetler seviyesine ulaşmak" argümanları büyük önem taşımıştır. Bu bağlamda, çalışmada; XIX. yüzyılda dünyanın en büyük Protestan teşkilatlarından olan Church Missionary Society'nin misyon anlayışını ve misyonerlik faaliyetlerini dayandırdıkları temel postulatlar ile bunların başlangıç, gelişim ve tutunma stratejileri, modern dünyanın seküler yönde değişimine paralel olarak din ve medeniyet arasında kurdukları rabitanın anlam ve önemi incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Misyon, misyonerlik, argüman, medeniyet, motivasyon.

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi öğretim üyesi.
arzu.nurdogan@marmara.edu.tr

Abstract

The Bannerman Of Anglican Church in The Ottoman Empire: Church Missionary Society-Its Aims, Missionary Perception and Motivation Factors- III

Having come to the fore at the end of the eighteenth century, Industrial Revolution not only was the precursor of a grand-scaled transformation resulted in the technological, military, and political superiority of England, but also created the infrastructure of a golden era for the Protestant missionary organizations. Alongside such societies namely as London Missionary Society (1795), British and Foreign Bible Society (1804), London Jews' Society (1809), Church Missionary Society (1799), with the power it gained thanks to its budget, which surpassed both its Anglo-Saxon and American congeners, commissioned its specially trained and supported missionaries throughout a wide geography, expanding from Africa to Oceania, for the sake of the purpose of Christianization. Despite having attempted to achieve their targets by means of methods and intensities, varying from each other as per country, society, and time, throughout the 19th Century, the mission strategies essentially proclaimed the arguments of "benefiting from the opportunities of the West", and "reaching to the level of Western civilizations". Within this context, what is intended in this study is to observe the basic postulates, on which Church Missionary Society, which was one of the world's biggest Protestant organizations, grounded its sense of mission and its missionary activities, and the initiation, development, and adherence strategies thereof, as well as to observe the meaning and significance of the relation they constituted between religion and civilization in parallel with the secular direction of the change in the modern world.

Key Words : Mission, missionary, argument, civilization, motivation.

CHURCH MISSIONARY SOCIETY: HEDEFLERİ, MİSYONERLİK TANIMI VE MOTİVASYON UNSURLARI-III¹

Dinin/misyonerliğin, ekonominin ve politikanın/diplomasinin birbirinden ayrı şeyler olduğunu savunmak tarihsel süreci görmezden gelmek demektir. Zira, evvela misyonerlik faaliyetleriyle nüfuz kurmak istedikleri bölgelerde olumlu bir imaj oluşturan devletler, zamanla yahut eşzamanlı olarak ekonomilerini geliştirmişler ve nihayet politik etkilerini de artırmış,

1 2011-2012 senesinde sağladığı post-doktora bursuyla bu konuda İngiltere'de çalışma yapmama imkan tanıyan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.

sağlamlaştırmışlardır. XIX. yüzyıl, bu sürecin en keskin olduğu dönemler arasındadır. İngiliz siyasetinin, diplomasisinin, maliyesinin desteğiyle Anglikan Kilisesi tarafından Osmanlı İmparatorluğu ve benzeri coğrafyalarda yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin, kuramsal bir çerçevesi bulunan bilinçli eylemler olduğu bizce tartışılmazdır. Bu çerçeve, XIX. yüzyıl için İngiltere'nin; Basra Körfezi'yle, Mısır'la, İskenderiye ve Mezopotamya'sı vs. ile Osmanlı İmparatorluk coğrafyasını da içine alan Hindistan yolunu her türlü tehditten korumak istemesidir. Zira bu durum, Pax Britannica'nın tehdit altına girmesi anlamına gelmektedir (Kent, 1984, s. 174).

Anglo-Sakson misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gelişim sürecinde oynadıkları belirleyici rol ise en büyük Protestan cemiyetlerinden biri olan Church Missionary Society'nin imparatorlukta faaliyet alanının yaygınlığıyla açık bir biçimde sergilenmektedir. Sanayileşme süreciyle birlikte güç dengelerindeki kaymalardan ötürü bir taraftan Akdeniz'in kontrolü imparatorluğun elinden giderek çıkarken, diğer taraftan İngiltere'nin XVI. yüzyıldan itibaren Fransa'yla devam eden mücadelesi, 1871'de birliğini kurarak güçlü bir devlet haline gelen Almanya'nın da devreye girmesiyle, XIX. yüzyılda daha karmaşıkmıştır (Meram, 1969; Bağış, 1985; Kürkçüoğlu, 1978; Bailey, 1942; Graves, 1999; Kocabaş, 1985; Soy, 2004; Karal, 1962, c. 8). Artık İngiltere her türlü tehditi, fırsatı, çatışma ve işbirliği olanaklarını bölgenin en önemli aktörü haline gelmek amacıyla değerlendirmeye başlamıştır. Anglikan Kilisesi'nin faaliyetleri, misyon bölgelerinin nüfuz alanı haline getirilmesini kolaylaştırması itibarıyla Britanya İmparatorluğu açısından giderek daha kârlı ve siyasi iktidarlarca desteklenen bir mahiyet kazanmıştır. Bu bağlamda, imparatorluğun Arap vilayetlerinde en etkin olarak faaliyet göstermiş bir Protestan cemiyetinin (Adelson, 1995; Burak, 2004; Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA] 24 Nisan 1911 (24 R 1329), DH.SYS., No. 55/-1/29; 20 Mayıs 1911 (21 Ca 1329), DH.SYS., No. 42/4; 9 Aralık 1912 (29 Z 1330), DH.SYS., No. 42/9; 25 Haziran 1891 (18 Za 1308), Y.PRK.BŞK., No. 22/12) teşkilat yapısının ve misyon anlayışının ne olduğunun, bu anlayışı ifade etmek için geliştirdiği argümanların araştırılması, ülkemizde gündemdeki yerini kaybetmemiş olan misyoner hareketlerinin daha iyi değerlendirilmesi açısından gereklidir.

Esas materyali ve malzemesi Church Missionary Society olan çalışmanın ilk kısmında; cemiyetin kuruluş süreci, İngiltere'de evanjelizmin tarihi zemininde incelenmeye çalışılmış, cemiyet mensubu olmanın anlamı ve teşkilat yapısı, yayınları, diğer cemiyetlerle ve kamuoyuyla münasebetleri ele alın-

mışken, ikinci kısmında; cemiyete üye olma sürecinden, üyelik niteliklerine, misyonerlik eğitimine, gelir kaynaklarından gençlik teşkilatlanmasına dair birtakım bilgiler ortaya konulmuştur. “*Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı : Church Missionary Society : Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları – IIF*”’de ise misyonerliğin tanımı, amacı ve kapsamından medeniyet ve din arasında kurdukları rabıtaya, kaynak ve insan desteklerini artırmaya yönelik geliştirdikleri argümanlara dek uzanan bir dizi teolojik, sosyal, ekonomik ve çevresel bileşenler analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu konuların aynı zaman dilimi içerisinde, XIX. yüzyılı kapsayacak nitelikte değerlendirilmeye çalışılmış olması; yöntem, amaç, önem ve sınırlılıkları açısından her üç çalışmayı eşdeğer bir niteliğe büründürmüş iken içerik bakımından farklılık arzeden bir mahiyet kazandırmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın hedefi, misyon stratejilerini faaliyet alanlarındaki temel dinamiklerin İngiltere’nin nüfuz mücadelesine katkı sağlayacak şekilde mutasyona uğratılmasına dayalı olarak belirlediği yaklaşımıyla CMS’i ele alıp; bu cemiyetin yapısı, amaçları, karar alma mekanizmaları, maddi ve manevi destek kaynakları, projeleri planlama ve uygulama süreçleri, üyeleri hakkında genel bir değerlendirmeye ulaşabilmektir. Bu doğrultuda temel problemi; “bir misyonerlik cemiyetinin hangi etkenlerle, nasıl ve hangi süreçleri takiben projelerini hayata geçirmeye çalıştığı ve bunun için gerekli olan teşvik politikalarını yönlendirme gücü kapsamında ne tip enstrümanları kullandığı” olan araştırmada; Church Missionary Society’ye (CMS) mensup misyonerlerin elyazılı metinleri ile söz konusu cemiyet hakkında kaleme alınmış eser, makale ve tezlerden oluşan ikinci el kaynaklar kendi koşulları içerisinde, olduğu gibi tarihsel yöntemden yararlanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada; cemiyet açısından “misyoner”in tanım ve görevlerinde meydana gelen farklılaşma ile cemiyete verilen desteğin dönem içerisinde değişkenlik gösteren etkenleri çözümlenmeye çalışılmıştır. Anglo-Sakson evanjeliklerin hedeflerine ne ölçüde ulaşabildikleri konusunda bazı ipuçlarını ortaya koyabilmek suretiyle mevcut literatüre² bir katkı sağlaması planlanan

2 Bu noktada özellikle bizzat cemiyet arşivlerinin de kullanıldığı çalışmalar kastedilmektedir ki, imparatorluk dönemine ait Uygur Koçabaşoğlu’nun *Anadolu’daki Amerika* (Ankara : İmge Yay., 1989) ile M. Gökhan Dalyan’ın *19. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkarı Günlüğü (1830-1870)* (İstanbul : Öncü Kitap, 2012) ve Dilşen İnce Erdoğan’ın, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)* (İstanbul : IQ Yay., 2008) adlı eserleri önemlidir. Ayrıca Dursun A. Aykıt’ın *Misyon ve İnciller : Misyonerliğin Tarihsel Kökenleri* (İstanbul : Kesit Yay., 2008), Şinasi Gündüz ve Mahmut Aydın’ın *Misyonerlik :*

çalışma; asırlarca ifade etme, yayma ve devam ettirme olarak gerçekleştirilen misyonerlik hareketinin, dünya savaşlarının arifesinde dönüştürme ve dönüştürerek mevcut dünyevi güç unsurlarına tabi kılma şeklinde “emperyal misyonerlik” halini alması sürecini değerlendirmenin, günümüzdeki politik-ekonomik-epistemik-teolojik sistemi çözümlemek noktasında önemi olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ayrıca çalışmanın arka planında misyonerlik hareketinin başlangıcı, amacı, kapsama sahası ile misyonerlik fikrinin en esaslı motivasyon unsurlarından biri olması itibarıyla Batılı olmayan milletleri Batılaştırma, medenileştirme anlayışı/iddiası yer almaktadır.

CMS'in Misyoner Tanımı

CMS Genel Kurulu, gerek eğitim sürecinde gerek sahadaki vazifeleri sırasında misyonerleri, kendilerinin bir kaşif yahut seyyah değil hakikatin mesajcıları olduklarını akıllarından çıkarmamaları konusunda sık sık uyarmıştır. Bu nedenle, her şart altında mümin gibi davranmaları beklenmiştir. İdeal davranış prensipleri arasında, yolculuk dönemi de dahil olmak üzere her sabah ve akşam dualarını cemaatle birlikte gerçekleştirmek ilk sıradadır. Ayrıca, yerli ahalinin Protestan ilkelerine uygun olarak eğitilmesi hususu da taviz verilmeyen konulardandır. Gerekli koşullarda kendilerine teslim edilen silahları, avcılık maksadıyla değil yiyecek ihtiyacını karşılama ve savunma durumunda kullanmaları istenmiştir. İklim koşullarının çok ağır olması halinde dahi ölçülü davranmaktan ve sebat etmekten vazgeçilmemelidir. Eğitim sürecinde kazanılan bilgiler -hangi iklimlerde nasıl beslenmelidir vb.- sahada eksiksiz uygulanabilmeli ve her koşulda sağlıklı kalabilmenin yolları bulun-

Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri (İstanbul : Kaknüs Yay., 2002), İskender Oymak'ın *Metot ve Çalışma Alanları Açısından Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri* (İstanbul : Ankara Okulu Yay., 2012) ve Süleyman Turan'ın *Misyoloji. Hristiyan Misyon Bilimi* (Ankara : Sarkaç Yay., 2011) başlıklı çalışmaları misyoloji alanında Türkiye'deki akademik çalışmaların ilk örneklerinden olması itibarıyla önemli bulunmakla birlikte, münhasıran bu araştırmada incelenen tarihsel dönem, cemiyet ve buna dair bilgi ve belgelerin bulunmaması, misyonerlik arşivlerinden yararlanılmaması açısından bu eserler araştırmamızdan farklılık arz etmektedirler. Öte yandan son yıllarda Türk dilinde makale düzeyinde özellikle Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerine dair çok sayıda araştırmaya ulaşmak mümkündür, ancak değerlendirmenin temel kıstası kitaplar olduğundan burada bahsedilmemiştir. Ayrıca İlknur Polat Haydaroğlu, Necmettin Tozlu, Necdet Sevinç, Şamil Mutlu, Nurettin Polvan başta olmak üzere kaleme alınan çok sayıda eser de, cemiyet arşivlerine yer vermemeleri dolayısıyla değerlendirme haricinde tutulmuştur.

malıdır (Clarke, 1885, s. 8-24). Ayrıca misyondaki diğer misyonerlerle irtibat kurulmalı ve gerekli hallerde işbirliği yapılmalıdır. Bağımsız karar verebilme yetisine kavuşuncaya dek, kıdemli misyonerlerin yerel dil ve kültürler yahut politik yapı hakkındaki bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmelidir. Hem misyondaki sorunların çözüm yollarını tartışmak hem toplu halde dua etmek amacıyla tüm misyonerlerin katıldığı toplantılar –haftada bir- düzenlenmelidir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1866, s. 266; 11 Nisan 1881, G/AZ1/3-14, s. 13-14). Genel Kurul, toplantıların iş yükü gerekçesiyle çoğu kez ihmal edildiğini, ancak tüm misyon görevlilerinin biraraya gelmesinin kendilerine güç kazandıran bir unsur olduğu gerçeğini unutmamalarını vurgulamıştır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1877, s. 514-517). İhmali asla hoşgörülmemeyen diğer bir konu, misyon binaları yapmak, dil öğrenmek, hesapları düzenlemek gibi tali sebeplerden dolayı misyonerlerin vaizlik ve propaganda vazifelerini ihmal etmeleridir.

Son olarak, cemiyet misyonerlerin sahada karşılaşabileceği siyasi, ekonomik, toplumsal vs. sorunlar ve bunların pratik çözüm yolları hakkında bilgi vermiştir. Bu konu özellikle, İngiliz sömürgeciliğine karşı başgösteren isyanlar sırasında misyonerlerin alması gereken tutum ve tedbirleri göstermesi açısından önemlidir. Ancak, Osmanlı coğrafyası için İngiliz misyonerleri hayati tehlike altına sokabilecek olaylar hiçbir zaman gündemi işgal etmemiştir. Nihayet, misyoner yüksek bir ahlak ve karaktere sahip, hakiki bir Hristiyan profilini -dünyevi heves ve isteklerden uzak, ölçülü, dengeli, mütemadiyen zikreden- korumaktan hiçbir zaman vazgeçmemelidir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1877, s. 514-517; Eylül 1882, s. 562-564). Genel Kurul “misyonerler için somut öneriler” kısmında ise aşağıdaki maddelere vurgu yapmıştır:

1. Öfkenize, duygularınıza hakim olunuz,
2. İhtiyatı elden bırakmayan samimi bir dindar görünümü çiziniz,
3. İnsanların, yüzünüze karşı hatalarınızla ilgili konuşmamasını yanlış yorumlayıp mükemmel olduğunuza dair bir sonuç çıkarmayınız,

Anglo-Sakson karakterindeki kibirli duruşa karşı yaygın bir hoşnutsuzluğun varolabileceğini hatırlınızdan çıkarmayınız. Tanrı’nın azameti karşısında duyulan eziklik ve mahcubiyetten öte kendinizi küçümseyici tavır ve sözler sarfetmek ne kadar yanlışsa bunun tersi de, yani en fazla kendinizi beğendiğinizi izhar etme de o ölçüde hatalıdır, unutmayınız.

1. Hakkınızda dedikoduya neden olabilecek durumlardan kaçınınız.

2. İyi bir rol-model olunuz.
3. Birinin tavsiyesini dinlemekte acele etmeyiniz. Yavaş ve temkinli davranınız (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1884, s. 694-698).

Ayrıca, “tecrübeli misyonerleri değerlendirirken acımasız olmayınız; şu anki heyecan ve hevesinizi her zaman koruyabileceğinizi sanmayınız, kendi önyargılarınızın farkında olunuz, yapılan işleri gözlemleyiniz, kendinize uygun bir yardımcı seçiniz ve sonuç alana dek çalışınız, sahada karşılaştığınız ilk zorluktan ve başarısızlıktan yılmayınız” tavsiyeleri misyoner adaylarına verilmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869, s. 242-246; Ağustos 1872, s. 243).

Misyonerliğin Tanımı, Amacı ve Kamuoyuna Takdimi

Şüphesiz tüm misyoner cemiyetlerinin varlık sebebi, söylem ve imaj itibarıyla “kafirleri”, “inançsızları” ve “günahkârları” inanca döndürmektir. Bu çerçevede CMS, çağın en önemli misyolojik meselesinin; Protestan kiliselerinin sayısını ve yayıldığı alanı artırmak ve misyonerlerin Hristiyanlık’la birlikte muayyen bir medeniyetin havarileri bulunduklarına dikkat çekmek olduğu iddiasındadır. Cemiyete üye olmak isteyen herkes, “günahkârlar ve sapkınlık içerisindeki halklar arasında kutsal kitabın propagandasını yapmak ve Tanrı Devleti’ni kurmak yolunda hizmet etme”ye ant içmişlerdir. CMS için inançsız ve günahkârların merkezi Doğu’dur. Yani Asya ve Afrika’dır. Bu hedef, kendisini en önemli rakiplerinden SPCK ile SPG’den ayıran temel farklar arasında yer almaktadır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1870, s. 165). CMS bu coğrafyayla ilgilenen ilk İngiliz cemiyeti olmak suretiyle kuruluşundan itibaren, misyoloji tarihinde özel bir yeri olduğuna işaret etmektedir. “İnançsız milletler” arasında gelişmiş yahut azgelişmiş ayırımı gözetmeksizin misyonlar açması, zaman zaman eleştiri konusu yapılmıştır. Cemiyetin Hindistan ve Çin’in yalnızca yoksul bölgelerinde faaliyet göstermesini isteyen bazı üyelerine karşılık Genel Kurul, diğer bölgelerin de kültürel gelişimine katkı sağlamak ve değişime yön vermek amacıyla ihmal edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Bununla beraber ihtilaf konularından biri de, Afrika ve Yeni Zelenda’daki yatırımların sınırlı kalmış olmasıdır. Piskoposların ağırlıkta bulunduğu bir grup, cemiyeti bu bölge insanlarını inanca döndürmeye çalışmamakla itham ederken, Genel Kurul “bu insanların öncelikle medenileştirilmeleri” gerektiğini ileri sürmüştür (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1874, s. 211-219).

Misyonerlerin Görev Tanımı

CMS için bir misyonerin asli vazifesi, Protestan olmayan herkesi inanca kazandırmaktır. Bu nedenle misyonerlerin, yerlilerle münasebetlerine önem vermeleri ve tek bir “dönme”yi dahi, gelecekteki “büyük hasat” için ilk tohum olarak algılamaları şarttır. Ancak evanjeliklerin bir kısmı, cemiyetin bireyler üzerinde fazlaca yoğunlaşarak, yerel kiliselere gereken ilgiyi göstermediğini ileri sürmüşlerdir. Eugene Stock, bu yaklaşımın cemiyette giderek ağırlığını hissettirdiğinden ve CMS’in kilise açmak, mevcutları yeniden yapılandırmak, kaynaklarını temin etmek vb. meselelerle giderek daha fazla ilgilendiğinden bahsetmektedir (Stock, 1899, C. II, s. 412).

Diğer taraftan CMS, dönmelerin samimiyetinden her zaman emin olmayı tercih etmiş ve bunları çok büyük bir dönüşümün ayak sesleri olarak yorumlamaktan yana olmuştur. Nitekim misyonerlerin bu insanlar hakkında kullandıkları “*hayatlarında radikal değişiklik oldu; yaşamları renklendi, yeni yaşam ilkeleri belirlediler, davranışlarına çekidüzen verdiler...*” (CMS Arşivi, *Proceedings for the Church Missionary Society for Africa and the East* [Proceedings], 1879-1880, s. 5), “*artık günahattan, cehenneme gitmekten korkuyorlar*” veya “*Tanrı’nın yolunda canlarından vazgeçecek derecede hizmet etmeye razılar*” vs. ifadeler de bu yaklaşımı doğrulamaktadır (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869, s. 14-15; CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1871, s. 166; Ocak 1877, s. 2-4). Şüphesiz cemiyetin amacı bir ya da iki bireyi Protestan yapmak değildir. Ve fakat bu kişiler aracılığıyla tüm milleti Protestan cemaatine dahil edebilmektir. Böylece İngiliz Ulusal Kilisesi’nin önderliğinde yerel Protestan kiliselerin iştirakleriyle bir pan-Anglikan kiliseler birliği teşkil edilebilecektir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868, s. 316). Kısacası CMS, Protestan kiliseleri inşa etmekten ziyade Protestan bireyler yapmakla meşgul olmuştur. Cemiyete göre tek bir kişinin dahi inanca kazandırılması, milyonlarca nüfusun kiliseye iştirakinin başlangıcıdır.

Bununla birlikte eklesiyastik kurumsallaşmanın da misyonerlik yatırımlarındaki önemi ve anlamı reddedilmemektedir. Ancak bu yapılanma, bireysel olanın yanında ikincil düzeyde kalmaktadır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868, s. 316; Haziran 1871, s. 164-165, 321-322). Bu yaklaşımın tabii bir neticesi, misyonerlerin retorik ve içerik açısından mükemmel vaazlar verebilme yeteneğine sahip olmaları şartıdır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869, s. 242-244). Bununla ilgili olarak cemiyet misyonerlere mütemadiyen “kendilerinin bir seyyah yahut kaşif olmadıklarını, Tanrı’nın ve kilisenin

temsilcileri, mesajcıları olduklarını” hatırlatmıştır (CMS Arşivi, 1875-1876, G/AZ1/3-14a, s. 20). Misyonerler Kutsal Ruh aracılığıyla “kut” almış Tanrı Devleti’nin elçileriydiler (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866, s. 229-236). Başlıca vazifeleri; gerek üslubunda gerekse içeriğinde saklı hakikatin büyüsyyle karakteri restore edeceğine güvendikleri kutsal kitapların okunmasını sağlamaktır. Zira emir açıktır: “Tüm dünyaya yayılın ve yaratılmış herkese İncil’i okuyun” (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874, s. 10). Bu bağlamda doktor misyonerler de dahil, misyondaki görevlilerin, yegane önemli vazifesi vaazlar vermek, dini içerikli konuşmalar yapmaktır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878, s. 464-475). Bu durumda başarmak zorunda oldukları ilk husus, görev mahallinde geçerli dili/dilleri öğrenmektir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866, s. 16-17). Bu, hem vaaz vermek, hem kutsal kitapları yerlilerin anadilinde öğretmek için şarttır. Bu görevleri sırasında özellikle British and Foreign Bible Society tarafından basılan muhtelif dillerdeki İncil ve kutsal kitapları, dini içerikteki broşürleri dağıtmaları gerekmektedir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871, s. 9; 1875-1876, G/AZ1/3-14a, s. 24). Misyon bölgesinde geçerli lisanda Yeni Ahit’in olmaması durumunda bu iş bizzat üstlenilmeli, her türlü hata ve eksikten kaçınmak için de yerli ve inançlı bir asistan bulunmalıdır. Bu asistan misyonerin bölgede geliştireceği ilişkiler açısından da önemlidir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874, s. 11). Neticede her yeni tercüme kutsal kitabı zenginleştirecektir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1864-1865, s. 15).

Propagandanın diğer bir yöntemi; Protestan eğitimini yeni, yerli ve kabiliyetli vaizler yetiştirecek düzeyde geliştirmek ve misyon okullarında din derslerine önem vermektir. Bu vazifelerin misyon sınırları dahilinde bir harmoni içerisinde yürütülmesi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872, s. 242) ve tüm işlerde evanjelik ilkelere uyulması şarttır (CMS Arşivi, 1876-1877, G/AZ1/5-44).

CMS misyonerlere; taşıdıkları mesajın, temsil ettikleri kilisenin ve müjdenin kutsallığından dolayı özel bir anlam izafe etmiş, onların Kutsal Ruh tarafından birtakım hususi güçlerle donatılmış olduğuna inanmıştır (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871, s. 9-10). Misyonerler “İncil’i büyük bir hassasiyet ve bilgelik ile okumalı; kutsal kitaplara didaktik olmaktan çok duygusal yaklaşmalı, insan ruhunun en karanlık haznelerine nüfuz edebilmeli ve inancın, değerlerin ve dinlerin sorgulanması gibi buhranlı konularda anlayışlı ve sevecen bir tutum sergilemeli”lerdir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1881,

s. 9). Hepsinden önemlisi misyonerler ilettikleri, üzerinde konuştukları, izah ettikleri mesajın Hz. İsa'nın çağrısı ve yaptıkları işin peygamber mesleği olduğunu unutmamalıydılar (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872, s. 242).

Cemiyet misyonerlerinin özellikle, “cehennemden korkutmadan, cehaletlerinden dolayı utandırmadan yahut günahları yüzünden suçluluk duygusuna sevketmeden insanlara kurtuluş isteğini aşılayabilmeleri, insan olmanın ne anlama gelmesi gerektiğini gösterebilmeleri” hususunda uyarıldıkları anlaşılmaktadır (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872, s. 11). Ayrıca misyonerlerin görev bölgelerinde hakim din ya da dinler hakkında bilgi sahibi olmaları hem inkültürasyon hem kendilerince tespit ettikleri galat-ı meşhuru/yaygın hataları çürütmek açısından da gereklidir (CMS Arşivi, 13 Mayıs 1872, G/AZ1/1-154, s. 156).

Misyonerin vazifesi yerel kiliselere rehberlik etmek ve yerli din adamları yetiştirmekti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1866, s. 265-266; Ağustos 1869, s. 242-246). Bir öğretmen olarak lider olabilirlerdi, ancak yeterliliklerine kanaat getirdikleri anda cemaatin işlerini, Protestan eğitimi ve tüm sorumluluğu yerlilere bırakmamalıydı. Bir misyoner için tüm işlerin idaresini, dönmelerin kontrolünü tekeline almak tehlikeydi. Zira bu durumda, yerel güçlere canlılık ve hareket kabiliyeti kazandırılmadığı gibi bölge tümüyle bir yabancıнын idare ve iradesine bağımlı kılınmaktaydı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1867, s. 257-260).

Cemiyet tarafından sakıncalı görülen bu duruma mahal vermemek için, misyonerlerin kilise ve cemaati tek başlarına yönetebilecek, eğitebilecek nitelikte yerli din adamları yetiştirmesi elzem bulunmuştu. Bu nedenle CMS, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, Hindistan'daki, Çin'deki yahut Afrika'daki misyonlarında seminarilerin, öğretmen okullarının açılmasına destek vermişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1869, s. 71-75). Cemiyet ayrıca, birtakım özel şartlarda ve mahallerde teoloji okullarının/fakültelerinin tesisini de onaylamıştı. Genel Kurul'un bu okullara ilişkin temel şartı, anadilde eğitim verecek olmalarıydı (Stock, 1899, C. II, s. 399-400). Anglikan teolojisi açısından nitelikli bir ruhban sınıfının yetiştirilmesi amacıyla, sahadaki misyonerlerin başarılı buldukları bazı çocukların Islington'daki Misyoner Enstitüsü'nde eğitimlerini tamamlamalarına ve mezuniyetten sonra tekrar ülkelerine dönmelelerine müsaade edilmişti. Bu yöntem cemiyetçe, yerli ve üretken bir Protestan inancının hakim olacağı yeni bölgelerin yapılandırılması için rasyonel bir çözüm yolu olarak kabul edilmişti (CMS Arşivi, 1876-1877, G/AZ1/5-44).

Bu gelişme, misyondaki Hristiyan hareketinin ve cemaatinin bağımsız olarak ayakta durabilmesi anlamına gelmekteydi. Söz konusu bağımsızlık, ancak yeterli kaynağın bulunabilmesi durumunda elde edilebilirdi. XIX. yüzyıl ise İngiltere'nin, CMS'in faaliyet alanlarına hem maddi yardım hem personel desteğinde bulunması ihtiyacının yüksek oranda hissedildiği, fakat aynı zamanda misyon bölgelerini ekonomik açıdan Batı'ya bağımlı hale getirmekten de koruması gerektiği bir dönemdi. Bu meseleye 1876'da *Intelligencer*'da, cemiyetin yerli evanjelikleri maddi bakımdan destekleyerek, imparatorluğun ağır yükünü paylaşabileceği yönündeki bir teklifiyle temas edilmişti. Ancak buradaki esas tehlike; ücretleri çoğunlukla provokatör ajan olarak algılanan yabancı misyonerler tarafından ödenen yerli evanjelistlerin, bölge üzerindeki etkisini yitirmeleri ihtimaliydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1867, s. 260). Bu nedenle cemiyetin, yerel Hristiyan nüfusunun destekleyemeyeceği bölgelerde kilise açmaktan kaçınması önemliydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1876, s. 129-134). Protestan cemaatinin bu niteliğe ulaşmasının tek yolu ise yerli din adamları yetiştirmekti. Bu da yerel dile, adet ve geleneklere hakim misyonerler aracılığıyla gerçekleşebilirdi. Misyonerlerin yerel dil bilgisi sınavlarda başarılı olacak düzeyi aşp, tam anlamıyla lisan üzerinde hakimiyet kurabilmeleri, tercüman yardımı olmaksızın halkla iletişim geliştirebilmeleri şarttı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878, s. 461-464; Ocak 1866, s. 16-19; Mayıs 1881, s. 286-289). Ayrıca bölgenin tarihine, edebiyatına, inanç sistemine, ananelerine aşina olmaları da önemliydi. Bu bilgiler, insanların misyonerlere karşı doğal bir sempati geliştirmelerinde, gerçek hislerini yansıtmalarında yardımcı olacaktı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878, s. 462-464). Her ne kadar çok yakın münasebetlere girmeleri konusunda uyarılmışlarsa da misyonerler, bu sayede ahaliyle dostluklar kurabilecekti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869, s. 242-246).

CMS'in sömürgecilik çağında misyonerleri, yerel adet ve geleneklere, kültürlere saygı göstermeleri konusunda uyarması anlamlıdır. Üstelik bu uyarıyı, "İngilizler her zaman kendilerinininkinden farklı yaşam biçimlerine sahip milletlere saygı göstermek konusunda zorlanmışlardır" itirafıyla birlikte yapmış olması önemlidir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868, s. 316).³ Dolayısıyla misyonerler öncelikli olarak öteki'ne karşı saygı göstermeyi öğrenmelilerdi. Bu noktada, farklı Hristiyan mezheplerinin doktrinlerini, kiliselerini, ayin ve ritüellerini İngiliz Kilisesi'nin kusursuz yapılanmasıyla karşılaştırma-

3 "... Englishmen in general it is the most difficult thing to show respect to national peculiarities which differ from their own...".

ları hatalı bulunmuştu (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868, s. 316; 1876-1877, G/AZ1/5-44). Bir taraftan her milletin kendine has “tuhaflıkları”na saygılı davranmakla birlikte, diğer taraftan onları medeniyete adapte edebilecek yöntemleri geliştirmek için de çaba göstermelilerdi.

Genel Kurul’un misyonerlere yönelik uyarıları arasında; “aşırı duyarlılık ve savunmaya geçme hali zayıf ırkların karakteristik özelliklerindendir. Anglo-Saksonlar’ın karakterindeki sertlik ise genellikle, Doğu’nun yumuşak başlı doğasına adapte olma noktasında kendisine zorluk çıkarmaktadır.” ifadeleri yer almakta ve misyonerlerden bu tür yapısal özelliklerini değiştirmeleri istenmektedir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1870, s. 370-375). Cemiyet, ırklar ve milletler arasındaki farklılıkların, evanjelizmin terakkisini engellemesi gerektiğine dikkat çekmiş, misyonerlerin her şeyden önce ölçülü, sakin ve mütevazı davranmayı öğrenmesi gerektiğini vurgulamıştı. Bu durum yerli ahalinin, üstünlüğün Avrupa’dan ve Avrupalı olmaktan geçtiğini anladığı ana dek devam etmeliydi. Söz konusu “bilinçlenme”nin kendiliğinden meydana gelmemesi durumunda misyonerler, Anglo-Sakson ırkına mensubiyetin kazandırdığı prestiji bir tarafa bırakmalı ve Hz. İsa’nın emri olan havarilik görevini ifa etmek üzere bölgede bulunduğunu hatırlamalıydı. (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868, s. 317; Kasım 1880, s. 664-667).

Medeniyet ve Hristiyanlık Münasebeti Açısından CMS

İngiliz Anglikan Kilisesi ve onun en büyük misyonerlik cemiyeti olan CMS; Hristiyanlık daha doğrusu Yeni Ahit ile medeniyet/modernleşme-modernleşme arasında sıkı bir bağ olduğu varsayımını kabul etmiş ve bu doğrultuda bir söylem geliştirmişti. Ne var ki, bu tek düze bir söylem değildir. Sözgelimi CMS’in, Hristiyanlık propagandası yapmanın medenileştirme misyonuna nazaran birincil planda tutulması gerektiği yönünde açıklamaları da olabilmisti. Bununla birlikte Hristiyanlık eğitimini, medeniyet ilkelerinin transferi takip etmeliydi. Özetle CMS, medenileştirme/modernleştirme misyonunu yüklenmekte bir sakınca görmemiştir.

Kuşkusuz misyonerden beklenen ilk davranış medeniyet transferinden çok kutsal kitabın hakikatlerini yaymaktır. Cemiyete göre, XIX. yüzyılda başlıca iki heretik akım bulunmaktadır. (i) Evvela medeniyet/modernite, daha sonra Hristiyanlık diyen anlayış (ii) Hristiyanlık’ın din’den, bir inanç sistemi olmaktan daha iyi bir şey olduğunu ima eden rasyonel tavır ve davranışlar. Halbuki hakiki din, hiçbir surette diğer din ve inanç sistemleriyle modernite

bağlamında bir rekabet içerisine dahil edilmemeli ve soteryolojik düşüncenin moderniteden farklı bir mahiyeti olduğu gözardı edilmemeliydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1876, s. 321-330). Dünyanın, maddi kurtuluşun aracısı olarak algılanan bir dini sistemden yahut medeniyet ve terakkiden daha fazla, kalp ve ruhları hakikate raptetmeye ihtiyacı vardı (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882, s. 5). Misyonerlerin vazifesi; Batılı yaşam tarzındaki konforları, sanatları, terakkiyi nakletmek değil, fakat insanlığa ebedi hayatın kural ve ilkelerini öğretmektir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1883, s. 397). Bazı misyonerler raporlarında; misyon bölgelerindeki entelektüel uyumsuzluğu kırıdıklarını, zihinsel aydınlanma ve medeniyeti bölgeye getirmeyi başardıklarını aktarırken, *Intelligencer*'ın editörü misyonerlerin sahada insanları modernleştirmek için değil, Protestan inancına döndürmek için bulunduklarını hatırlatıyordu (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866, s. 19-26). Westminster Manastır Kilisesi'nin başpapazı Stanley, İngiliz misyonlarının Hindistan'a yaptıkları katkılara dair yerel hükümetlerin görüşlerini aktarırken yine *Intelligencer* editörü, bu yorumlara müteşekkik olduklarını ancak Başpapaz Stanley'in Hindistan'daki misyonlar için raporunda vurguladığı “yenilenme” başarısına katılamadığını ifade etmiş ve “*bu, son derece muğlak bir ifadedir. Neticede Hristiyan misyonlarının amacı, insanlara tek tip bir yaşam anlayışının biçimlerini enjekte etmek yahut onları daha iyi insan ve iyi vatandaş yapmak değil, onların ruhsal kurtuluşunu gerçekleştirmektir*” sözleriyle mukabele etmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1874, s. 38-41).

Bununla birlikte CMS misyon ve misyonerlerin ikinci vazifesinin, medeniyet transferi olduğunu da kabul etmiştir. “Vahşi sürüler”den ziyade yaşama sanatını öğrenmiş medeni ve kentli uluslar haline getirilmiş unsurlara Hristiyanlık inancının daha kolay öğretileceği şüphesizdir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869, s. 9-10; 1881-1882, s. 5). Protestanlık ve medeniyet arasındaki münasebet, CMS'in 1872'deki bir toplantısında Canterbury Başpiskoposu tarafından şu sözlerle izah edilmiştir: “*Biz tüm dünyaya yegane hakiki medeniyeti yayma davası peşindeyiz. İnaniyoruz ki, gerçek medeniyetin yayılmasıyla insanların kendilerini sapkın değerlerden bireysel olarak kurtarabilme becerisi eş değerdedir. Ve nasıl ki, yeryüzündeki tüm milletler medenileşmek/modernleşmek zorundalarsa, biz insanlar da Yeni Ahit'in ilkeleri doğrultusunda maneviyatımızı geliştirmek zorundayız. Dünyayı medenileştirmek gayesindeki hiçbir proje Hristiyanlık inancından soyutlanamaz. İnsanların kalplerine dokunan hiçbir modern değer Hristiyanlık'a uyum sağlama sorunu olmadığına inanıyoruz.*” (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1872,

s. 180-181). Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere, Anglikan Kilisesi dinden bağımsız bir dünyevi gerçekliğin oluşturulamayacağı, dinin özel hayatla sınırlandırılmayacağı, hakikatin dünya temelli bir görüntüye sahip bulunduğu fikrinin tüm insani değerleri erozyona uğratmak anlamına geldiği kanaatini taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, İngiliz Ulusal Kilisesi sanayi devriminden itibaren hem İngiltere’de hem Avrupa’da kutsal toplumdan seküler topluma geçiş şeklinde formüle edilen değişime karşıdır.

Protestan misyon biliminin kurucularından Gustav Warneck, 1883 yılında kaleme aldığı *Modern Missions and Culture : Their Mutual Relations* başlıklı eserinde; misyonların temel amacının medenileştirme/modernleştirme yerine Hristiyanlaştırma olduğunu belirterek, İngiliz misyonerlerin yerel kültürleri tesir altında bırakmaya çalışmamalarının bir sorun teşkil etmediğini savunuyordu. Bununla birlikte Warneck, medeniyet ve kültürün Hristiyanlık inancının gereği olduğu fikrini de yadsımamaktadır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1883, s. 649-660; Warneck, 1901).

CMS misyonerleri kutsal kitabın terbiye edici-medenileştirici etkisinden bahsetmektedirler. Sözgelimi, CMS’in çocuklara yönelik yayın organı olan *Juvenile Instructor*’da; vaftiz olup Hristiyanlık’ı kabul eden insanların hayatlarındaki değişimi aktaran çok sayıda hikaye tasvir edilmiştir (CMS Arşivi, *Juvenile Instructor*, Ağustos 1865, s. 115-117). Bu dönemler mesela, bir anda savaşın ortasında dahi şefkat gösterebilecek bir zarafet düzeyine erişmişlerdir (CMS Arşivi, *Juvenile Instructor*, Temmuz 1865, s. 99-102). Yine Durham Piskoposunun 1877’deki bir vaazında dile getirdiği; “Asırlardır birbirine düşman, birbirleriyle savaşan vahşi kabileler, İngiliz misyonerlerin delaletiyle artık Hristiyan kardeşliğinin birleştirici gücü etrafında kenetlenmişler, atalarından tevarüs ettikleri hatadan dönmeyi başarmışlardır. Bu insanlar artık birbirlerinin kanını dökmenin yollarını değil, affetmeyi ve yardım etmeyi düşünmektedirler... Yine Afrika’da açgözlülük ve şehvet batağına saplanarak beşeriyet aleminin en alçak seviyesinde yaşayan insanlar, Hristiyan olduktan sonra bedenlerine hakim olmayı, zihinsel yeteneklerini geliştirmeyi öğrenmiş ve Avrupalılar kadar enerji ve zeka sahibi olduklarını kanıtlamışlardır...” vb. ifadeler CMS kadrosu açısından hiç de yeni bir söylem değildi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877, s. 10). CMS, sanayileşmenin barışı getireceği ve Protestan eğitiminin de bilinçlenme sürecini hızlandıracak olan öz-saygıyı temin edeceği fikrini misyonerleri aracılığıyla tüm dünyaya yayma çabasıydı.

Medenileşme/modernleşme ile Hristiyanlık inancı arasındaki ilişkinin tartışıldığı bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinde eğitimin rolü de sık sık gündeme gelmiştir. Bilhassa eğitimin, Protestanlık vaazları ve propagandasıyla olan bağlantısı ve misyonerlerin okul işlerindeki yeterlilikleri sorgulanmıştı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Nisan 1872, s. 97-113; Mayıs 1872, s. 129-144; Mayıs 1875, s. 132-142). Diğer taraftan cemiyet hiçbir zaman ulus-devletleşme sürecinde ticaret, sanat, fen vb. pozitif eğitimin önemini yadsımamıştır (CMS Arşivi, 1875-1876, G/AZ1/3-14a, s. 15).

Cemiyette 1885'ten itibaren, ötekine saygı gösterme hususunda ve karşılaştırma yapmaksızın, kritik etmeksizin yerel kültürlerin muayyen bir değeri olduğu yönünde bir söylemin gelişmeye başladığı ileri sürülebilir. Bu tarihte Westminster Manastır Kilisesi'nde verilen bir vaazda; cemiyette “öteki” hakkında iki tip algılama biçiminin olduğundan bahsedilmiştir. Bunlardan ilki; mümkün olduğunca çok yönlü ve çok kapsamlı Anglo-Sakson medeniyet anlayışını sahaya implant etmektir. Diğeri ise, yerel kültürleri tam da oldukları gibi kabul edip yardıma ihtiyaç duydukları sürece onlara yardım etmek, himaye talep ettikleri müddetçe destek olmak, ırklarının, muhitlerinin, yaşam anlayışlarının farklılığına saygı göstermek şeklindedir. “*Bizler muhakkak ki, onların kendi renklerini, kendi tatlarını, kendi değerlerini, kendi kimliklerini koruyarak bağımsızlıklarına kavuşmalarını, nasıl bir ulus yaratmak istiyorlarsa o halin korunmasını destekliyoruz.*” (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885, s. 507).

Şüphesiz, modern Batı tarihinde kültürlerin katmanlara ayrılmadan, ahlaki ve dini faktörlerin rekabet konusu yapılmadan algılanması, üstelik bir misyonerlik cemiyeti için azımsanmayacak önemdedir. Ne var ki CMS evrakı, XIX. yüzyılda Batı'nın geleneksel medeniyet/modernite/sekülerleşme kuramlarından ciddi şekilde farklılaşan bu görüşün hakim olmadığını kanıtlamak için yeterli zenginlikte bilgi ve belgeyi barındırmaktadır.

Cemiyet Nazarında Başarı'nın Anlamı

CMS'in misyonerlik faaliyetlerindeki beklentisinin ölçülü olduğu söylenebilir. Cemiyet, bazı projelerin netice vermesi için uzun zamana ihtiyaç olduğunun –ki bu süreçte misyonerler asla yılgınlığa düşmemeliydi- bazılarının ise hemen sonuçlandığının –bunun için de şükredilmeliydi- farkındaydı. Ayrıca misyonerler, başarı için en ufak bir fırsatı dahi değerlendirmelilerdi. Sözgelimi, kadınlardan nitelikli misyoner olamayacağı önyargısı değiştiril-

meli, eşlerden ve yerli kadınlardan yararlanmanın yolları aranmalıydı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1865, s. 129-131; Eylül 1873, s. 270-275). Hz. İsa fani dünyadan ayrılırken bir kitap bırakmadan tüm hayatını köyden köye dolaşarak konuşmak ve dinleyicilere hitap etmekle geçirdiği halde insanlığı hidayete erdirememişse, misyonerler de böyle bir beklenti içerisine girmemeliydiler (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866, s. 229-236). Aslında başarısızlıklar, bir sonraki ileri adım için hazırlık ve motivasyon dönemi olarak telakki edilmeliydi. Sözgelimi, herhangi bir misyon bölgesinde bir misyonerin öldürülmesi misyonerlerde intikam duygusunu kamçılamamalıydı. *Intelligencer*'ın editörüne göre bu durum aksine; *"Hristiyanlık'ın İngilizce üzerinden anlamlandırılmaya çalışılmasının yahut misyonerlerin kibirli davranışlarının ve halkı küçümsemelerinin bir neticesi"* şeklinde değerlendirilebilirdi. Bu ve benzeri tepkiler, cemiyetin bölgedeki misyon politikasını daha doğru olarak şekillendirmesi için bir fırsat kabul edilmeliydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1865, s. 225-229).

Henry Venn, cemiyetin "başarı" konusunda geleneksel yorumunu, misyonerlere yönelik bir hitabesinde şu ifadelerle açıklamıştır: *"Cemiyetin yıllardır tecrübe ettiği hadiselerle binaen misyonlardaki başarı çıtımızı çok yükseğe çıkarmamak gerektiğini fark ettik. Ancak beklentilerimizin azlığı, günün birinde yeryüzündeki tüm insanların Tanrı Devleti'nin çatısı altında birleşeceğine dair olan inancımızı yitirdiğimize atfedilmemelidir. Zira, insanlarla ilgili beklentilerimiz belki fazla değildir, ancak Tanrı'ya ilişkin tüm işlerin nihai bir zaman diliminde muvaffak olacağı kesindir."* (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1871, s. 347).

Venn konuşmasının devamında; misyonerlere Tanrı'nın silahlarıyla donatıldıkları için hiçbir güçlükten yılmamaları gerektiğini öğütlemekte ve *"Evet bu yanlış değil! Ancak yerel dilin sizlere kazandıracağı gücü silah olarak kullanmayı öğrenmenizi ve zorlukların üstesinden bundan sonra gelebilme-yi ümit etmeniz gerektiğini hatırlatmanın zamanı gelmedi mi? Genel Kurul misyonerlere 'sizler ışıksınız' demeye çok alışmış; ancak birilerinin de şehvet düşkünlüğünden dolayı misyonlarda yitip gidenleri sorgulamasının zamanı artık gelmedi mi? Sizlerin kandırılmaya değil, gerçekleri öğrenmeye hakkınız yok mu? Sizleri Saul ve Barnabas'la karşılaştırmaya daha ne kadar devam edeceğiz? Bu yolda hiçbirinizin Saul ya da Barnabas'ın katettiği başarıları kazanamayacağınızı ne zaman itiraf edeceğiz? 1800'lerin başında cemiyet 'Tanrı'nın Krallığı geliyor' diye dua ediyordu. Ne var ki, aynı dönemde*

Kudüs'te, Kartaca'da, Müslüman topraklarında çekilen eziyetleri görmezden geldiğini unutmuştu..." (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1871, s. 374-348) şeklinde hitap ederek, Hristiyanlaştırma projesinin yavaş ilerlemesinin de aslında Tanrı'nın isteği olduğunu dile getirmekteydi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1869-1870, s. 3-6).

CMS'in bu konuda geliştirdiği diğer argüman ise; sahadaki misyonerlerin sayısı ve icra ettikleri faaliyetlerin yapısı açısından elde edilen başarıların hayli etkileyici olduğu yönündeydi. Karşılarına çıkarılan engellerin, yapılan zulüm ve işkencelerin, alınan tehditlerin mahiyeti dikkate alındığında elde edilen sonuçlara şaşmamak mümkün değildi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1872, s. 377-380). Neticede misyonerlerden tüm dünyayı Hristiyan yapması beklenemezdi. Aslında İngiltere'nin tüm kaynaklarını kullansalar dahi bu başarıyı göstermeleri imkânsızdı. Yapabilecekleri ancak tohumları etrafa serpmekti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1865, s. 290; Kasım 1865, s. 321-326). Üstelik, Britanya İmparatorluğu'ndaki kaynaklar da yeterli değildi. Netice itibarıyla misyonerlik faaliyetlerinin bütünüyle bir fiyasko olduğu iddia edilemezdi, ancak Tanrı Krallığı'ndan bahsetmek için de henüz hiçbir neden yoktu. Şüphesiz birtakım başarılar vardı, ancak bunlar ne tek başına kilisenin ne de cemiyetin tekeli altına alınabilirdi. Doğru tavır, Hristiyanlık esasında bir olan tüm Protestan ve evanjelist misyonerlik cemiyetlerinin diğerinin başarısı karşısında sevinmesi idi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879, s. 13-16).

Esasen İngiltere'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki görünümü, bir taraftan misyonlarda terakkiye yardımcı olurken diğer taraftan engel teşkil etmekteydi. CMS, "içeride kendilerine karşı çok sayıda unsurun muhalefet geliştirdiği bir dönemde" cemiyet olarak attıkları adımları başarı kabul etmişti. Zira İngiltere'de nüfusun önemli bir kısmı inancını terk etmekte; dini, misyonu ve misyonerliği sorgulamaktaydı. Şüpheler arttıkça, inanç sistemleri arasındaki farklara karşı duyarsızlık gelişmekte, ibadetlerdeki enerji körelmekte ve hizmetin safiyetine halel gelmekteydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1883, s. 397). Diğer taraftan cemiyete göre, bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin başarısını tetikleyen unsurların varlığını da gözardı etmek doğru olmayacaktı. Bunlar bilimin, araştırma ruhunun ve ticaretin gelişmesiydi. İsa Mesih'in gerçek hizmetkarları olan misyonerleri vasıtasıyla Anglikan kilisesi, yeryüzündeki insanların küresel ölçekte açılımını sağlamak suretiyle etki alanını genişletmekteydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1879, s. 1-2).

Şayet ortada bir başarısızlık var ise, daha doğrusu Tanrı Krallığı'nın yayılmasında bir hız kaybı yaşıyor ise bunda en önemli sorumluluk Hristiyanlar'daki ideal, inanç ve eğitim eksikliğiydi. 1920'de CMS'in genel durumuyla ilgili Birmingham'da düzenlenen bir konferansta; desteklerin yetersizliğinden dolayı misyonların neredeyse yarısının sınırlı personel ve bütçeyle çalışmak zorunda kaldığı dile getirilmişti. Anglikan komünyonu, bu durumun bazı istasyonların kapatılmasına yol açmasından dolayı tefekküre davet edilmişti (Cox, 1920, s. 26).

Kamuoyunu Harekete Geçiren Etkenler

Hristiyan cemiyetlerinin toplumsal ve siyasal örgütler ağı üzerinde bir etki yaratabilmek amacıyla yararlandığı en temel teolojik unsur, “İsa Mesih'in emirlerine itaat etmek” üzere misyonerlerin yeryüzüne yayılmış olmasıydı (CMS Arşivi, 1877-1878, G/AZ1/5-30; 1884-1885, G/AZ1/5-52; Warren, 1950, s. 36-55; van den Berg, 1956). Bu söylemde kimi zaman yalnızca Havarî Peter'a atıflar yapılmakta (Jn. 21, 17), kimi zaman da tüm havarilere iletilen bir emre (Mt. 28, 18) dikkat çekilmektedir. Misyonerlik vazifesi, soylu bir faaliyet alanı olmasının haricinde tüm insanlığın onayından daha ileri bir düzeyde, ilahi bir emrin gereği olarak tasvir edilmiştir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885, s. xxxil-xl). Böylece tüm Hristiyan cemiyetler, İsa peygamberin misyonunu devam ettirdikleri iddiasını taşımışlardır. Misyonerler Tanrı'nın elçileri olup, onun işini üstlenmişlerdir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866, s. 229-236). Bu ise muazzam bir ayrıcalıktır (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1866-1867, s. 6-23; 1883-1884, s. xxxvii-lvi), fakat aynı zamanda ağır bir vazifedir. Zira misyonerler de tıpkı Hz. İsa gibi vazifelerini icra ederken olağanüstü engellerle karşılaşacak ve tıpkı onun gibi işkencelere maruz kalacaklardır (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1865-1866, s. 4-27).

Teolojik argümanlardan diğeri ise ruhun kutsallığıdır. Bu noktada CMS, ruhların bireysel kurtuluşuna önem vermesi itibarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır (Hanrahan, 1974, s. 52-58). Cemiyete göre, insan ruhu ideal değerine kavuşmadığı müddetçe dünyanın hiçbir kıymeti yoktur. Ruha bu değeri kazandıracak yegane şey ise Kutsal Kitap, İncil'dir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875, s. 10). Hz. İsa'nın ölümü ve tekrar dirilişinin amacı ruhların kurtarılmasıdır; bu nedenle onu seven herkes manevi bir arayış içerisine girecek ve yine onun inayetiyle ruhu kurtuluşa erecektir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875, s. 11-13).

İsa Mesih'in beşeriyetin kurtulması için tekrar dünyaya gelecek olması argümanı, CMS'in kamuoyunu harekete geçirmek için kullandığı motivasyon unsurları arasında yer almaktadır. Bu nedenle yeryüzünü bir an evvel ona layık hale getirmek, onun yaptığı gibi ezilenleri kurtuluşa kavuşturmak için kolları sıvamak gereklidir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874, s. 15; 1870-1871, s. 12). Ayrıca kilise tüm mensuplarıyla birlikte misyoner olmak mecburiyetindedir. Zira misyonerlik kilisenin en önemli vazifeleri arasında olup, bu faaliyette bulunmayan kilisenin yok olması tabiidir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1873, s. 161-176). Bu, kilisedeki tüm din adamlarının misyonlarda görev alması gerektiği anlamına gelmemektedir, ancak herkes bulundukları bölgelerde misyonlar için maddi ve manevi destek toplamak ve ulaştırmakla sorumludur (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1868, s. 253).

Hristiyanlık'ta vahiy kavramı da farklı versiyonlar halinde misyoner cemiyetlerinin kullandığı argümanlar arasındadır. En mükemmel vahiy Hz. İsa'da meydana gelmiştir. Allah'ın insana söylemek istediğini, yaşamında ve şahsında en mükemmel şekilde anlatan İsa Mesih'dir. Ve onun inayetiyle gerçekleşecek olan ruhların kurtuluşu için gerekli mesajları taşıyan vahiy zincirinin yegane temsilcisi Hristiyanlık'tır. CMS'e göre, Hristiyanlık bünyesinde öyle değerleri taşımaktadır ki; "*barbar Tatar'dan tembel Eskimo'ya kadar yeryüzündeki tüm karakterleri tek bir örnek-model içerisinde bütünleştirir, tüm iklimlere ve insanlara uyar ve tüm engelleri aşabilecek gücü hazırlar*" (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869, s. 20-22). Diğer taraftan, bu dönemde bazı teologlar vahyi sorgulamışlar, bazıları dünyadaki diğer dinleri inceleyip, hepsinin değerli olduğunu ve gerçekte eşit düzeyde bulunduklarını savunmuşlardı (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1865-1866, s. 24-25). Yine bu yıllarda, davalarının meşruiyet ve kudsiyetinden emin olan tüm dinlerin, iddia edildiği gibi sapkın olabileceğini düşünmenin yahut bu inanç sistemlerine bağlı insanları çaresiz olarak tasvir etmenin doğru olmadığı görüşü önem kazanmıştı. Söz konusu anlayışı benimseyenlerce; Hristiyan olmayan alem için 'cehennem çukuru' tanımlaması yapmak yahut bu insanları 'cehennem ateşinde yakılmaya mahkum' olarak nitelendirmek bir abartıdan ibaretti (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875, s. 6-7).

Kamuoyunun ilgisini çekebilmek amacıyla CMS'in geliştirdiği teolojik argümanlardan diğeri ise; İngiliz Ulusal Kilisesi'nin Tanrı'nın lütfuna mazhar olduğu, kudsiyetin ancak O'nun emirlerinin yerine getirilmesi sürece korunabileceği (Dennis, 1894, s. 127) ve bu sayede kilisenin ve devletin nizamını

korumanın mümkün olabileceğiydi. “*Evvela Protestanlık’ı dünyaya yayma gayretini gösterin ki, ülkenizde de tüm insanları kiliseye bağlı tek bir cemaat halinde bütünleştirebilin.*” (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877, s. 12-13). Bu slogan, misyonerlik faaliyetleri için İngiltere’de yekpare bir Anglikan komünyonu teşkil etme zorunluluğunu da kaldırmaktaydı (CMS Arşivi, 5 Mayıs 1875, G/AZ1/1-182). Ayrıca kilisenin, iç çatışmalardan, ihtilaflardan ve bölünmelerden korunmasının yollarından biri, ilginin ve enerjinin dış dünyaya çevrilmesiydi. Bu yolla kilise durağanlıktan ve kendi içerisindeki hastalıklı yapılanmalardan, kopmalardan, sapkın düşüncelerden kurtulabilecekti. Öte yandan İngiltere dışında kaydedeceği tüm başarılar, ülkede prestijini artırmasına ve devlet karşısındaki konumunu güçlendirmesine yardımcı olacaktı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1866, s. 161). Başpiskopos Tait’in “Şayet insanlar Kutsal Ruh’un inayetiyle kalplerine, öteki’nin ruhunu yok olmaktan kurtarma isteğini yerleştirirlerse, bugün kilise içerisinde yaşadığımız ihtilaflar sona erer” şeklindeki ifadesi bu değerlendirmenin en açık delillerindendir (Stock, 1899, C. III, s. 17). Üstelik bu hedef, kiliseye yeni bir heyecan, enerji de getirecektir. Şöyle ki, misyonlarda yaşanan hadiseler, Tanrı’nın gücünün ve varlığının bir göstergesi olacağı gibi, kilise de bu olaylardan dersler çıkaracak, din adamları misyonerlerin tecrübesinden istifadeyle kardeşleri, dünyanın muhtelif bölgelerinde çok sayıda sorunla uğraşırken kendileri ‘evlerindeki’ meseleleri büyütmeden halletmenin yollarını öğrenebileceklerdi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882, s. 10-13; *Intelligencer*, Ocak 1865, s. 2). Bu muhasebe hem insanların gönüllerindeki misyonerlik ruhunu hem inançlarını güçlendirecekti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1868, s. 281-284).

Evanjelik bir cemiyet olarak CMS, kendi varlığını ve meşruiyetini takdir-i ilahinin bir işareti olarak algılamış ve karşılaştığı çok sayıda soruna rağmen kısa zamanda kazandığı maddi desteğin bunun en açık göstergesi olduğunu öne sürmüştür (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871, s. 20). Söz konusu güç aynı zamanda, yeni misyon bölgelerinin açılması yönündeki ilahi isteğin bir tezahürü olarak da yorumlanmıştır. Başka bir ifadeyle Tanrı’nın takdiri doğrultusunda CMS, Osmanlı coğrafyasındaydı; Çin’de, Japonya’da, Hindistan’da, Afrika’da, Amerika’da, Yeni Zelenda’da ve Avusturalya’da idi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1882-1883, s. 8).

Misyon-merkezli Motivasyon Etkenleri

Cemiyetlerin, kamuoyunun desteğini artırabilmek amacıyla misyonlarda kazanılan tecrübelerin yardımıyla geliştirdikleri argümanlar, İncil'den ilham alınarak temellendirilen söylemlere oranla daha fazlaydı. Sözgelimi hemen her cemiyet, dünyadaki kafır, inançsız, sapkın sayısının fazlalığını misyonerlik faaliyetleri için bir motivasyon unsuru olarak kullanmıştır. Henry Venn, Müslümanlar'ı da dahil ederek, bu rakamın 800 milyon civarında olduğundan bahsetmektedir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1866-1867, s. 9-10). İstatistiksel verilerden istifadeyle hayli romantik bir üslupta geliştirilmiş bir konuşmada yer alan ifadeler, konunun aydınlatılması açısından önemlidir : “Çin dediğimizde hepimizin aklına 360 milyonluk bir nüfusa karşılık, kıyılara hapsolmuş zayıf, çelimsiz on-on iki misyondan bahsettiğimizi hatırlamalıyız. Yine Afrika'nın yalnızca Sahra bölgesinde sayılamayacak kadar çok ve müteferrik nüfuslu kabileler yahut Orta Asya'nın bakir ovalarındaki toplumlar ve Güney Amerika'nın tüm halkları göz önüne alındığında, cemiyetimizin *kâh orada kâh burada bir ya da iki misyonerle, bir ya da iki Protestan okuluyla, üç veya beş kiliseyle neyi, hangi koşullar altında başarmaya çalıştığını tasavvur ediniz. Ve maalesef iş yükünün devasılığı karşısında düştüğümüz acziyet, sahadaki misyoner kardeşlerimizi de karşılaştıkları ilk meselede yılgınlığa sevk etmektedir. Şüphesiz bu hissiyat yalnızca onların şahıslarına değil Hristiyan kilisesine hamledilmelidir.*” (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871, s. 11).

Vaazlarda bu kalabalık “günahkâr guruh”un mutlak surette ‘zavallı’ ve ‘terkedilmiş ruhlar’ olarak tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bu insanların yaşadıkları topraklar ruhları gibi karanlıktır. “*Tanrı'nın lütfundan, inayetinden yoksun esef içerisindeki bu insanlar, cehalet, batıl itikatlar ve mekruhiyet içerisinde yaşamakta ve sefih bir halde can vermektedirler.*” (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872, s. 9-10). CMS'in yıllık toplantılarında verilen vaazlarda ön plana çıkan bu söylem, somut örneklerle detaylandırılmaya çalışılmıştır. Şöyle ki, zenciler fetişizm kısıracında yeryüzündeki en sefih insan grupları arasında gösterilmiş iken; Hindular asırlardır sürdürdükleri batıl inançların pençesinde köleleştirilmiş ve dejenere edilmiş bir millet; Çinliler manevi değerleri küçük gören, dar kafalı bir maddecilik içerisindeki yığınlar; vahşi Maoriler öfkeden başka tüm hislerini yitirmiş kabileler; Kızılderililer, köhnemiş çölleri kadar üzgün, ıssız topraklarda kasvet ve belirsizliğe gark olmuş insanlar” olarak tarif edilmişlerdi. Dinleyicilere hitaben, “*Sizler misyonda dünyanın yalnızca heyecan verici güzelliklerini seyretmek için bulunma-*

malısınız. Bu insanların düşüncelerine ve inançlarına ışığı yaymak için buradasınız.” sözleri misyonlardaki durumu bizzat kendilerinin tespit etmeleri için bir çağrı niteliğindedir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872, s. 9-10). Yine 1880’deki bir toplantıda; “*Misyon bölgelerinden daha fazla hiçbir yerde bu denli yoğun karanlığı, cehaleti göremezsiniz. Asırlar boyu devam eden itikadi sapkınlık neticesinde zalim bir köleci anlayış, barbarlık öyle kuvvetli hale gelmiş ki, ışığın nüfuz etmesini neredeyse imkânsız kılıyor, insanlığın şeceresine utanç dolu anıları ve algıları eklemeye devam ediyor. Bu durum sapkın inanç sistemleriyle buluştuğunda karşımıza aşılma duvarları çıkartabiliyor.”* ifadeleri kullanılarak misyonerlik heyecanı canlandırılmak istenmişti (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882, s. 2-3; 1873-1874, s. 4-5; 1878-1879, s. 8-9; 1880-1881, s. 5; 1884-1885, s. xlii-xliii).

Bu vaazlar sırasında mutlak surette dünyadaki Protestan sayısına, farklı inanç sistemlerindeki ilke ve prensiplere, Hristiyanlar’ın insanları hidayete erdirmeye konusundaki acziyetlerine temas edilmekteydi (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1880, s. 5-6; 1882-1883, s. 6-13). İlâveten, kafirliğin Hristiyan hayat tarzıyla çelişen yönlerinden bahsedilmekteydi. Sözgelimi 1877’de Durham Piskoposu’nun dönmeleri tasvir etmek amacıyla; “*tüm çocukluğu baba sevgisinden ve şefkatinden mahrum bir şekilde geçmiş mutsuz ve günahkar anne, sevgiyi tek hissettiği varlıktan, çocuğundan vazgeçmek pahasına acı ve sefalet içerisindeki yaşamı yerine kalbini Kutsal Ruh’un etkisine bırakıyor... Yillardır günahlarından kurtulacağı ümidiyle kendine işkence eden Hintli zavallı fakir, şimdi tüm gönül gözü hakikatin ışığına, kulakları vahyin sesine yöneliyor ve İsa Mesih’in vasıtasıyla hayatında ilk defa hürriyetin ne demek olduğunu hissediyor... Korktuğu, mücadele edemediği her şeye tanrısal bir güç atfeden, hakikatten tamamen sapmış, şirk bataklığına saplanmış Afrikalı artık, korku ve dehşet içerisinde değil fakat sevgi ve aşk ile Tanrı’nın huzuruna çıkmaya hazırlanıyor...*” şeklinde kullandığı ifadeler, yukarıda bahsedilen unsurlardan istifade edildiğini açıkça göstermektedir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877, s. 7-8).

Neticede misyoner cemiyetler misyonlarda kaydettikleri tüm gelişmeleri motivasyon unsuru olarak kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Her ne kadar daha önce başarısızlıklar, kayıplar, hayal kırıklıkları üzerinde temellendirilmiş bir söylemin geliştirildiği belirtilmişse de, bu, tam tersi bir diyalektiğin var olmadığı anlamına gelmemektedir. Başka bir ifadeyle, CMS mensupları başarısızlık kadar kaydedilen başarılarından da destekleri artırmak amacıyla yararlanma-

yı bilmişlerdir. Sözgelimi, XIX. yüzyılın başlarında Afrika'ya, Arabistan'a, Hindistan'a vs. yönelik patetik tanımlamaların mütemediyen tekrarlandığı vaazlar (CMS Arşivi, 1884-1885, G/AZ1/5-52), yarım asır sonra söz konusu coğrafyalarda katedilen mesafeye de dikkat çekmek üzere yeniden yapılandırılmıştır. Cemiyet bu konuda sık sık dönmelerin şehadetine başvurmuştur. Misyoner raporlarında inanca döndürülen yeni bireylere; *“halkım, toplumsal baskıdan, dışlanmaktan, hapis ve idam cezalarından korkmasa kitleler halinde Protestan olmayı kabul eder”* ifadesi mutlak surette söylettirilmiştir (CMS Arşivi, 13 Eylül 1900, G/AZ1/1-182). İlâveten, farklı bir misyoner cemiyetin mensubuna da, sözgelimi Kudüs'te, Cebel-i Dürüz'de CMS'in kaydettiği gelişmelerden ne kadar etkilendiğine dair tanıklık ettirilmiştir (CMS Arşivi, 1900-1902, G/AZ1/2-352a). Söz konusu tanıkların ifadeleri genellikle; *“misyonerlik, bizlerin tercihleri olmaktan çok üstlenmek zorunda olduğumuz bir vazifedir. Belki yapılanlara oranla alınan neticeler az görünebilir, ancak tek bir kişinin dahi inanca kazandırılmasının manevi boyutu düşünüldüğünde bu işin değeri takdir edilecektir”* şeklindeki yorumlarla sonlandırılmıştır (CMS Arşivi, 1900-1902, G/AZ1/2-352a).

Muhtelif cemiyetlere mensup misyonerlerin tanıklığından istifade edildiği gibi bölgedeki İngiliz veya Amerikan konsoloslarının ifadelerinden de yararlanılmıştır (CMS Arşivi, 9 Kasım 1905, G/AZ1/1-183). Bu ifadelerde; itikadi anlamda karşı olmalarına rağmen halkın misyonerler için ciddi bir antipati beslemediği, tam tersi mahrumiyet bölgelerinde açılan okullardan ve kliniklerden dolayı minnet duygularını geliştirdiği, evlerini açtığı, kişisel münasebetler kurmakla ilgili çekingenliklerini aştığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Tâbi oldukları unsurlardan beklentileri kalmadığında, misyonerlerin etkisinin artacağı ve hakiki, saf ve kutsal bir din arayışı içerisine girerek ilahi emirlere uygun bir hayat tarzını benimseyeceklerine dair kesin bir kanaat serdedilmiştir. Bu değerlendirmelerde, misyonerlik faaliyetlerinin üç temel yararına dikkat çekilmiştir: (i) Protestanlık'ı yayma, (ii) okullaşma ve (iii) medenileştirme. Etkilerin ahlaki, toplumsal ve siyasi alanlarda somut olarak görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Misyonerlerin, *“cehalet ve bağınazlık dağının altını belki süratle, tozu dumana katarak değil fakat emin ve yavaş bir surette oydukları”* kanaati yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Misyonlarda kaydedilen gelişmeler hem *Intelligencer*'da yayınlanmış (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1865, s. 161-163; Ekim 1865, s. 289-293; Aralık 1872, s. 370-375; Haziran 1881, s. 327-330; Haziran 1882, s. 332-338),

hem CMS'in yıllık toplantılarının "Kararlar" oturumunda bizzat misyonerlerin ağzından dile getirilmiştir (CMS Arşivi, 11 Kasım 1905, G/AZ1/1-183). Gerçek cemiyet toplantılarında, gerekse misyoner raporlarında CMS'in faaliyetlerinden memnun olan "yerli" bakış açısına bilhassa dikkat çekilmek istenmiştir. Sözelimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerindeki misyonlarda vazifeli misyonerlerin; "yerli *ahali İslami yönetimden memnun olmadığını her fırsatta dile getirmektedir... Fikirleri ve inançları Hristiyanlık'ın ve Hristiyan eğitiminin kendilerine daha iyisini sunacağı yönündedir.*" (CMS Arşivi, *Church Missionary Review*, Haziran 1920, s. 185) şeklindeki ifadeleri CMS üyelerini, İngiliz siyasi-askeri güçlerinin yönlendirmesi ve desteğiyle gerçekleştirilecek Batılılaşma hareketleri neticesinde kitlesel bir Protestan hareketinin yaşanacağına inandırmak için kullanılmıştır. Ayrıca Müslümanlar'ın Hristiyan okullarındaki eğitime, Protestan hastahanelerindeki tedavi imkânlarına duydukları hayranlıktan sıklıkla bahsedilmiş, imparatorluğun son yüzyıldaki Batılılaşma hareketlerinden dolayı Hristiyanlar'ın bu topraklarda daha hür yaşayabildikleri, Müslümanlar arasındaki ittifakın sona erdiği ve dine dair ulema sınıfı da dahil herkesle rahatça konuşabildiklerine de dikkat çekilmiştir. Bu retorik, Hristiyanlar'ın söz konusu şartlar karşısında vazifelerini yerine getirmemelerinin günah olduğu uyarısıyla desteklenmiştir (Cox, 1920, s. 25).

Anglo-Sakson Ulusalci Yaklaşımdan Beslenen Motivasyon Unsurları

Her ne kadar İngiliz Katolik cemiyetlerine nazaran daha ölçülü olsa da (*Consecrated Persons and Their...*, 2003), CMS de ulusal argümanlara ve ulusalcılık fikrine dinsel bir işlev kazandırmak suretiyle bir retorik geliştirmiştir. CMS'in desteklerini artırmak amacıyla geliştirdiği söylemde, takdir-i ilahi temasına önem verildiği yukarıda izah edilmişti. Bu argüman bilhassa 1880'lerden sonra; "şayet Tanrı, tüm komşuları iç savaş *halindeyken CMS'in sükûnet içerisinde gelişmesine izin veriyorsa; komünizm, nihilizm, siyasi komplo ve suikastler cemiyetin mevcudiyet ve meşruiyetini içten içe kemirmeye başladığı halde yıkılmasını engelliyorsa CMS'in özel bir misyonu olduğundan şüphe duyulabilir mi?"* (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879, s. 19) şeklinde yeni bir düşünce temelinde yapılandırılmıştır. Yine Anglikan Kilisesi'nin İngiltere'deki diğer tüm kiliselerden fazla gelişmesi takdir-i ilahinin bir neticesidir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1880, s. 527-536). Cemiyet mensupları bu özel durumdan vazife çıkartarak, büyümenin beraberinde daha fazla yük ve sorumluluk getirdiğini ve Anglo-Sakson'ların dünya nüfusundaki ayrıcalıklı

yerine benzer şekilde Anglikan Kilisesi'nin de farklı/üstün bir konumda olduğunu öne sürmüşlerdir. Nitekim, dünyanın yedi kıtasına ulaşmaya yönelik faaliyetleri de bu hususiyetten kaynaklanmıştır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885, s. 506). 1885 yılında Londra Piskoposu cemiyet üyelerine; “*bütün denizlerde bayrağı dalgalanan, tüm kıyılarda lisansı konuşulan bir ülkenin dünyadaki tüm insanlara Hristiyanlık'ı tebliğ etmede özel bir sorumluluğu olduğundan kimse şüphe duymamalıdır*” şeklinde seslenmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1885, s. 399). CMS misyonerlik faaliyetleriyle baskıcı siyasi rejimlere, cehalete, sefaletle karşı savaşarak Britanya İmparatorluğu'nun haysiyetini de koruduğu iddiasındaydı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885, s. 507). Fakat aynı zamanda cemiyet, ülkesinin medeniyeti yaymak ve ticareti geliştirmek amacıyla ağır suçlar işlediğini de kabul ediyor ve faaliyetlerinin bu anlamda kefaretiliğini taşıdığını da savunuyordu (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1869, s. 214-215). Cemiyete göre İngiltere'nin en ciddi günahı ahyon ticaretiydi. “*Bu mesele ulusal politikamız açısından bir skandal, Hristiyanlığımıza sürülen bir kara lekedir. Şayet o topraklarda İsa Mesih'in ilahi bilgilerini ve müjdesini geçerli kılmayı başarırırsak, günahlarımızın bedelini ödemiş olabiliriz.*” (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879, s. 16).

CMS'in misyonlarını, imparatorluk için en fazla fayda sağlayacağını düşündüğü bölgelerde açtığı argümanı da ulusalcı zihniyetin tezahürlerinden biridir (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1885-1885, s. 5-6). Ayrıca misyonerler, hizmet götördükleri tüm coğrafyalarda yaşayan insanların İngiltere'ye şükran duyguları beslemelerini sağlamaya çalışmışlardır. Böylece yeni milletler kazanılmış, yeni ticari ilişkiler için pazarlar bulunmuş, denizcilik alanındaki gelişmeler açısından yeni fırsatlar yaratılmış ve siyasi hakimiyet için kapılar aralanmış oluyordu (Davis, 1979, s. 15; Hobsbawm, 1968, s. 76-145; Clark, 1962, s. 5-7, 118-123; Bradley, 2006, s. 49-51).⁴ Yine örneğin Krapf, Livingstone, Moffat ve Koelle gibi misyonerleri sayesinde coğrafya, etnoloji, tarih,

4 XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin dünya ekonomisi içerisindeki konumu zayıflamaya yüz tutmuştu. Napolyon savaşları ve devrimlerle geçen yıllardan sonra Avrupa'nın İngiliz mallarına talebi ciddi oranda azalmış ve merkantalist politikalar da İngiltere'nin bu pazarlara girmesini engellemişti. İngiltere hızla bir üretim fazlası bunalımına doğru gitmekteydi. Ekonomik bunalım toplumsal açıdan da gerginliği üst boyutlara tırmandırmıştı. Anglo-Saksonlar bu sorunun ancak pazarlarını genişletmek, yeni pazarlar bulmaya çalışmakla çözülebileceğini kısa zamanda fark ettiler. Diğer taraftan misyonerler aynı dönemde, adanın ekonomik potansiyelini güçlendirebilecek unsurları barındırdıkları iddiası ve vaadiyle kiliseden, parlamentodan ve tüccarlardan destek arayışı içerisinde girmişlerdi.

filoloji vb. bilimlerin terakkisine cemiyetin doğrudan katkısı bulunmaktaydı (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882, s. 10-11).

Sadakat ve Bağlılık Değerlerinden Kaynaklanan Motivasyon Unsurları

CMS, kuruluşundan itibaren Anglikan ve evanjelist paradigmalara sadık kaldığı tezinden hareketle, üyelerinin desteğini hak etmiş olduğu argümanını geliştirmiştir. CMS'in diğer misyonerlik cemiyetleriyle işbirliği teşebbüsünde bulunduğu 1872 senesinde *Intelligencer*'ın editörü bu konuyla ilgili olarak; CMS'in gerek İngiltere'de gerekse misyon bölgelerinde açtıkları okullarda aynı evanjelik prensiplerin geçerli olduğuna ve hiçbir durumda bundan taviz vermediklerine dikkat çekmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1873, s. 3).

Esasen bu sadakat başkaları tarafından da algılanmış ve alkışlanmıştı. CMS'in 1884'teki senelik toplantısında Norwich Piskoposu; cemiyete kırk yıl önce katıldığından, o dönemden bugüne çok şeyin değiştiğinden, ancak doktrinel düzeyde başlangıçta sunulan prensiplerin geçerliliğini korumaya devam ettiğinden ve misyonerlerin çabalarının Hz. İsa'nın mesajını iletmeye ve Tanrı'nın lütfunu kazanmaya hasredilmiş olduğu gerçeğinin değişmediğinden bahsetmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1874, s. 168-169). Yine İngiltere'nin hukuk müşavirlerinden Lord Earl Cairns, CMS'in bu sadakati ve değerler hususundaki istikrarı sayesinde İngiltere'deki Hristiyanlık inancının evanjelik yönünü koruduğunu ve dini canlılığın sürdürüldüğünü ifade etmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1876, s. 171-172). Liverpool'un seçilmiş piskoposu Canon Ryle ise, cemiyetin bu sağlam duruşu sayesinde misyonlarda Katolik cemiyetlerle olan rekabetten alınının akıyla çıkacağına inandığını belirtmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1880, s. 338-341). Cemiyetin 1885'deki bir toplantısında verilen vaazda; ticaretin, siyasetin, bilimin, tekniğin vs. tüm alanlardaki değişimin sürekli ivme kazandığı bir asırda, CMS'in evanjelik inancı dönüştürmeye çalışmamasının ve ilahi mesajı yeniden yorumlamaya kalkışmamasının önemi vurgulanmıştı. Cemiyetin bu tavrıyla her şeyden evvel evanjelik olduğunu kanıtladığı öne sürülmüş ve “CMS ya agresif yahut dejenere olacak; ya Protestanlık'ı yayacak ya da değersiz bir kitle haline dönüşecektir” ifadesine yer verilmişti (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885, s. xliii-xliv). Bu vaazların yankılandığı toplantılarda; cemiyet üyeleri genellikle, CMS'in 1799'dan itibaren savunduğu Protestan ve evanjelik ilkelere yeniden bağlanma andını içmeye çağırılmışlardı. Sözgelimi 1868'de, insanlık aleminin konjonktürel hastalıklarla sarsıldığı, “pozitif teoloji” yahut

“ritüelizm” akımlarının etkisiyle İngiliz Ulusal Kilisesi’nde revizyona gidilmesi yönündeki isteklerin yükseldiği bir dönemde, kilisenin ve misyonların hayati tehlike arzeden bu travmatik arızalardan korunması için misyonerlik yeminlerini yenilemesinin zorunlu olduğu dile getirilmişti (CMS Arşivi, *Proceedings*, 1867-1868, s. xxi).

Cemiyet evanjelik prensiplere olan bağlılığın, bütçeyle ilgili bir veçhesinin bulunduğu da bilincindeydi. Nitekim 1869’daki senelik toplantıda, kaynakların usulüne uygun olarak kullanılacağına –Protestanlık propaganda-sına– duyulan güvenin zedelenmemesinden dolayı cemiyete desteğin devam ettiği belirtilmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1869, s. 161-162). Rochester Piskoposu, CMS’in 1880’deki mali kriz sürecinde evanjelik doktrinin yargılandığından bahsetmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1879, s. 324-325). Ne var ki, İrlanda Kilisesi tam da bu dönemde Anglikan Kilisesi’ne, evanjelik doktrine bağlılıktan vazgeçmemesinden ötürü £10.000 bağışlamıştı (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1881, s. 332-334).

Bu konuyu, cemiyete desteğin artırılması amacıyla yapılan bir motivasyon konuşmasında muhtelif argümanların kullanıldığına işaret eden bir örnekle nihayetlendirmek tamamlayıcı olacaktır. CMS’in bir mensubu konuşmasının başında; karanlığın, cehaletin, sapkınlığın, acı ve kederin hakim olduğu topraklar yerine, yeryüzünün en müreffeh, zengin ve mutlu diyarında dünyaya gelmesinden ötürü Tanrı’ya şükretmektedir. Ardından bir “İngiliz” olmanın getirdiği sorumluluğun ve ilahi emrin gereği olarak dünyadaki köle ticaretine, kast sistemine, baskılara karşı harekete geçmesi gerektiğini savunur. Zira ülkesi, yeryüzündeki ulusları bağımsızlıklarını kazanmaları için Hristiyanlık adına terbiye etmektedir. Hristiyanlık’ın nuruyla aydınlanmış Britanya İmparatorluğu’nun ve kilisenin bu misyonu için herkesin az ya da çok katkı vermek sorumluluğu bulunmaktadır. Sözgelimi, her İngiliz’in, devletin düzenli olarak ödediği maaşlardan kilise için belli oranlarda pay ayırması mümkündür. Bu noktada hatibin somut örnekler vermesi konuşmasının verimliliği açısından önemlidir: “*Bir hanım hizmetkâr hem CMS hem Bible Society için kıyafet masrafından tasarruf ettiği 6d’yi her ay düzenli olarak vermektedir. Yılda £8 kazanan diğer bir kimse ise başlangıçta haftada 3 penny, sonra 6 penny ve nihayet haftada 1 shilling bağışta bulunarak maaşının dörtte birini misyonerlik faaliyetlerine ayırmıştır.*” (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 28).

SONUÇ

Misyonerlerin eğitim, sağlık vb. alanlarda kamu yararına yönelik hizmetleri vasıtasıyla tanıtılacak İngiliz imajı, misyon bölgelerinde imparatorluğun ticari, siyasi vb. ayrıcalıkları elde etmesini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte misyonerler, emperyalizmle bağlantılarını inkâr etmeyi tercih etmişler, inanç sistemlerinin bu akıma karşı çıktığını belirterek söz konusu irtibatın de facto olarak gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Misyonerlerin dünyadaki geri kalmışlığa dikkat çekerek küresel ölçekte Batı kültürünü, dilini, dinini, geleneklerini yaymak üzere bir medenileştirme projesine el attıkları yönündeki iddialar ise öncelikli amaçlarının Hristiyanlaştırmak olduğu şeklinde yanıtlanmıştır. Zira geri kalmışlığın temel sebebi dindir. Dinin değişmesini müteakip tüm alanlarda, Batı kültürünün mutlak transferinin hedef olarak konulduğuna şüphe yoktur. Bununla beraber milletlerin kendine has kimlikleri, ırksal özellikleri, ritüelleri ve daha birçok kültürel farklılıklarının bulunduğunu ve bunları değiştirmeye çalışmanın anlamsız olduğunu savunan hümaniter görüşler de cemiyet toplantılarında dile getirilmemiş değildir. Ancak XIX. yüzyıl için çoğunluk kararı, Protestan değerlerin İngiliz medeniyet algısından ayrı tutulamayacağı gerekçesiyle bir medeniyet mücadelesinin de verilmesi gerektiği yönündedir. Bu karar, Kraliçe Victoria dönemindeki İngiliz hakimiyet esasını, diğer kültür ve medeniyetlere kıyasla dini ve ahlaki değerler sistemindeki üstünlüğe bağlayan akımla da paralellik göstermektedir. Kısacası, Anglo-Sakson misyonerler, kültürler arasındaki savaşta en önemli mücahitler konumuna çıkarılmışlardır. Misyoner okulları ise evanjelist doktrinin yanı sıra bir kültür ve medeniyet transferini gerçekleştirme fonksiyonunu icra eden araçlar olarak değerlendirilmiştir.

CMS'in kilise açma konusundaki görüşleri ise; öz-yeterlik becerisine sahip yerel kiliselerin ve cemaatlerin teşkiliyle misyonda ötenazinin tatbiki ilkesine dayanmaktadır. Ne var ki, bu prensip ancak yüzyılın son çeyreğinden itibaren uygulamaya konulabilmiş ve misyonerler yerli ruhban yetiştirilmesi meselesine gereken zaman, enerji ve kaynağı ayırabilmişlerdir. Sahada görevlendirilmeden evvel verilen talimatlarda bu konuyla ilgili misyonerler, Protestan din adamlarını yetiştirirken, yerel kültürlerin değerlerine karşı hassas davranmaları gerektiği hususunda da uyarılmışlardır. Söz konusu vazifenin hazırlık aşaması ise, CMS misyoner okullarındaki yerel dil ve kültürler üzerine verilen derslerdir. Talimatnamedeki bu uyarıyı; ötekinin öz-gerçekliğine yapılan bir çağrı yahut kültürel dokunun farklılığını tanımak ve kabul etmek

olarak yorumlamak mümkündür. Ancak misyonerlere verilen talimatların geneli değerlendirildiğinde; bunun yerine, farklılıkların ötekileştirildiği, cemiyetin varlığı için tehdit oluşturabileceği veya işlevsiz bırakabileceği endişesinin hissedildiği ve paternalist bir zihniyetten beslenen bir öteki korkusunun daha geçerli olduğu söylenebilir. Yine misyonerlerin görev yaptıkları bölge ve toplumlarla ilgili kullandıkları ifadeler de; ötekini saygıyı hak eden bir varlık olarak tanımladıklarına değil, onu asimile etmek, evcilleştirmek ve medenileştirmek gerektiğini düşündüklerine işaret etmektedir. Bu düşünce zamanla, yerel cemaatlerin kendi kiliselerini yönetmekten dahi aciz oldukları ve Batı'nın bu konuda da ayrıcalık ve üstünlük kazanması gerektiği şekline dönüşmüştür. Bu değişim, cemiyette Cambridge mezunlarının sayısının artmasından itibaren yaşanmaya başlanmıştır. Zira üniversiteli teologlar, CMS'in diğer üyelelerinden farklı olmak üzere sürekli bir "mükemmellik arayışı" ve algısı içerisinde evanjelik ilkelerin sahaya uyarlanması gerektiği tezini savunmuşlardır. Bu gruba göre yerlilik ve yerellik kavramları tamamen olumsuz çağrışımlara sahiptir. Kısacası, Batı'nın karizmatik liderliğinin tüm medeniyetler, dinler, kültürler vs. üzerinde tanınmasından daha sağlıklı bir çözüm yolu yoktur. Meselenin ironik yanı; tam da bu anlayıştan ötürü Batılı inanç sistemine, medeniyet algısına, kültürel değerlerine karşı "yerli" kitlesel tepkilerin meydana gelmiş olmasıdır.

Kaynaklar

CMS Arşivi (Birmingham)

Arşiv Belgeleri

- CMS Arşivi, G/AZ1/3-14, s. 13-14
- CMS Arşivi, 1875-1876, G/AZ1/3-14a, s. 20
- CMS Arşivi, 1876-1877, G/AZ1/5-44
- CMS Arşivi, 13 Mayıs 1872, G/AZ1/1-154, s. 156
- CMS Arşivi, 1879-1880, G/AZ1/5-42
- CMS Arşivi, 1877-1878, G/AZ1/5-30
- CMS Arşivi, 1884-1885, G/AZ1/5-52
- CMS Arşivi, 5 Mayıs 1875, 13 Eylül 1900 G/AZ1/1-182
- CMS Arşivi, 1900-1902, G/AZ1/2-352a
- CMS Arşivi, 9 Kasım 1905, 11 Kasım 1905 G/AZ1/1-183
- *Basılı Kaynaklar*
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellanea*, V. V, No. 28.

- CMS Arşivi, *Register of Missionaries, Clerical, Lay, and Female, and Native Clergy from 1804 to 1904*.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1867.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1867.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1871.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1871.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Nisan 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1874.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1874.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1874.

90 • ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN OSMANLI'DAKİ SANCAKTARI: CHURCH MISSIONARY SOCIETY: HEDEFLERİ, MİSYONERLİK TANIMI VE MOTİVASYON
UNSURLARI- III

- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1875.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1876.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1876.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1879.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1879.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Nisan 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1883.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1883.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1884.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1885.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings for the Church Missionary Society for Africa and the East* [Proceedings], 1864-1865.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1865-1866.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1866-1867.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1867-1868.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1869-1870.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1880.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1880-1881.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.

- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1882-1883.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1883-1884.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1885-1886.
- CMS Arşivi, *Juvenile Instructor*, Temmuz 1865.
- CMS Arşivi, *Juvenile Instructor*, Ağustos 1865.
- CMS Arşivi, *Church Missionary Review*, Haziran 1920.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]

- Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı
- Yıldız Evrakı Perakende Mabeyn Başkıtabeti
- Kitap Ve Makaleler
- Adelson, Roger. (1995). *London and the Invention of the Middle East : Money, Power, and War, 1902-1922*. New Haven : Yale UP.
- Aykıt, Dursun A. (2008). *Misyon ve İnciller : Misyonerliğin Tarihsel Kökenleri*. İstanbul : Kesit Yayınları.
- Bağış, Ali İhsan. (1985). “Tarihsel Gelişim”. *Türk-İngiliz İlişkiler 1583-1984 (400. Yıldönümü)*. (ed.) A.İ. Bağış. Ankara : Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, s. 15-46.
- Bailey, Frank E. (1942). *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge : Harvard University Press.
- Bradley, Ian C. (2006). *The Call to Seriousness : the Evangelical Impact on the Victorians*. Oxford : Lion.
- Burak, D. Mehmet. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Türk İngiliz İlişkileri*, Ankara : Babil Yayıncılık.
- Clark, G. S. R. Kitson. (1962). *The Making of Victorian England : being the Ford Lectures delivered before the University of Oxford*. London : Methuen.
- Clarke, Daniel. (1885). *Christian Heroines; or, Lives and Sufferings of Female Missionaries in Heathen Lands*. London : b.yy.
- *Consecrated Persons and Their Mission in Schools : Reflections and Guidelines*. (2003). (haz.) Catholic Church, London : Catholic Truth Society.
- Cox, Stuart G. (1920). *Knowing the Time*. London : Church Missionary Society.
- Dalyan, M. Gökhan. (2012). *19. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü (1830-1870)*. İstanbul : Öncü Kitap.
- Davis, Ralph. (1979). *The Industrial Revolution and British Overseas Trade*. Leicester : Leicester University Press.
- Dennis, James S. (1894). *Foreign Missions After a Century*. Edinburgh & London : Oliphant, Anderson & Ferrier.

92 • ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN OSMANLI'DAKİ SANCAKTARI: CHURCH MISSIONARY SOCIETY: HEDEFLERİ, MİSYONERLİK TANIMI VE MOTİVASYON UNSURLARI- III

- Erdoğan, Dilşen İnce. (2008). *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*. İstanbul : IQ Yayınları.
- Graves, Philip G. (1999). *Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)*, (çev.) Y. Tezkan, Ankara : Yüzyıl Yayınları.
- Gündüz, Şinasi-Aydın, Mahmut. (2002). *Misyonerlik : Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*. İstanbul : Kaknüs Yayınları.
- Hanrahan, Noel. (1974). "To Confront the Vast World of Paganism", *Worldmission*. Summer, s. 52-58.
- Hobsbawm, Eric. (1968). *Industry and Empire*. Harmondsworth : Penguin.
- Karal, Enver Z. (1962). *Osmanlı Tarihi : Birinci Meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876-1907)*. Ankara : TTK.
- Kent, Marian. (1984). "Great Britain and the End of the Ottoman Empire 1900-1923", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. (ed.) Marian Kent. London : Allen & Unwin.
- Kocabaş, Süleyman. (1985). *Türkiye ve İngiltere*. İstanbul : Vatan Yayınları.
- Koçabaşoğlu, Uygur. (1989). *Anadolu'daki Amerika*. Ankara : İmge Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ömer. (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*. Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Meram, Ali Kemal. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul : Kitapçılık Ticaret.
- Oymak, İskender. (2012). *Metot ve Çalışma Alanları Açısından Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. İstanbul : Ankara Okulu Yayınları.
- Soy, H. Bayram. (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*. Ankara : Phoneix Yay.
- Stock, Eugene. (1899). *The History of the Church Missionary Society. Its Environment : Its Men and Its Works*. C. II, III. London : C.M.S.
- Turan, Süleyman. (2011). *Misyoloji. Hristiyan Misyon Bilimi*. Ankara : Sarkaç Yayınları.
- van den Berg, Johannes. (1956). *Constrained by Jesus' Love : An Inquiry into the Motives of the Missionary Awakening in Great Britain in the period between 1698 and 1815*. Proefschrift : Theologische Academie Uitgaande van de Johannes Calvijn Stichting de Kampen.
- Warneck, Gustav. (1901). *Outline of a History of Protestant Missions from the Reformation to the Present Time : A Contribution to Modern Church History*. (çev.) G. Robson. Edinburgh : Oliphant Anderson & Ferrier.
- Warren, Max A.C. (1950). *Unfolding Purpose : An Interpretation of the Living Tradition which is CMS*. London : C.M.S.